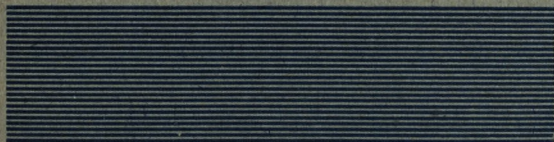

33-10

18

МАЛДЫН ЕМЧИЗЫ А. П. БЕЛИКОВ

КӨК ООРУ

МОСКВА

1927

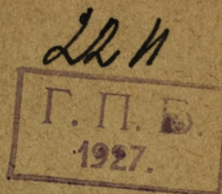

С. С. С. Р. КАЛЫКТЫН БИЧИКТЕРИН БҮДҮРҮП ТУРГАН

Алт.

2-502

Малдың емчизы А. П. Беликов

К Ö К О О Р У

Көчүргөн кизи И. К. Соколов

С.С.С.Р КАЛЫКТЫН БИЧИКТЕРИН БУДУРУП ТУРГАН

М О С К В А

1 9 2 7

Главлит 42.278
Тираж 2000

Зак. № 1476

Јүзүн жүрлү малдын көк ооругаа алдырып ооруйры.

Албатынын азраган малын көк оорудан өскө бир—дее мал оору аниип кырбайт.

Андый ооруга алдырган мал бои жазылбас, нугурлай өлүп турар. Оо үзери андый, оору жүгүш болуп, малдан малга жүгат, жүгкан боинча бир жерде турган малды кырып божодор. Кезик бирде ол оорула бир срай көп мал ооруп барып, аймактын ичиндеги мал бастра оорый берет. Андый аайлу ооруды эпизоотиа деп айдаттан.

Көк оору киче—дее жүгат. Оо алдырган кичи күч ооруп турар, ооруп өлүмге—дее алдырар. Бир журтын ичинде көп кичи андый оорула оорып, оорузы кижиден кичее жүгүп турза, оны көк оорудын эпидемиязы деп айдар.

Кезик жерге көк оору јил—заин кирип тўжет, көбүзинде јайдын изў өинде ол болот. Азыинда көк оорудын короны жүгкан јаланнын өлөнги мал жүрүп оттозо—ло, көк оорудан оорый берер. Кажу бирде кышкыда—даа малга көк оору жүгат. Ол тушта оору малга өлөннөн—ок жүгат. Јайгыда оорулу малдын жүрген јеринен өлөнди чаап јууганда, көк оорудын короны ол өлөнди кышкыда јиген малга кирип жүгар.

Мал, оору жүгкан—ла боинча, оорый берер емес, анча—мынча күн ерткен кийнде—ле оорый берер

јанду. Југкан оорудын андый билдирбес ӱй инкубационный ӱй деп айдылар. Јӱзӱн јӱрлӱ југуш оорудын андый инкубационный ӱйинг удааны башка-башка болот.

Јилкы ол емезе ӱй малдын еди-канына кӱк оору југканда, оорузы малдын ичинде болуп билдирбези еки—тӱрт, кажи бирде алты-даа кӱн болот, койдын андый билдирбес оорузы тезе еки, ӱч-ле кӱн болор.

Тыштына чигып, билдирип ооруир ӱй база башка, башка-ок болор. Кезигинде мал он—јирме минутадаг ала анча-мынча час ооруп ӱлӱт, кезигинде тезе ооруир ӱй удаан болот: еки—ӱч кӱнненг ала недеде-дее, недедеден-дее ажира болот.

Оорыр ӱй кыска болгондо, ооруп барган ат тӱрген ӱлӱт. Ишке туруп ооруп барган атты образынан чечкинче, ат јигылган боинча ӱлӱп барат. ӱлӱрдӱ, еди сӱбги курулуп турар, кӱбӱзинде тумчугунан, кӱдӱнинен кан агып турар.

Ат узаак оорыганда, ичине кадалгаак кирер, едinin изӱӱ јаандап, 41 градускаа једер, кажи бирде онон-доо ажира јаандаир (кадык аттын едinin изӱӱ 38-38½ градус болоттон), аттын тынган тыныжи тӱргендеп турар, кажи бирде мал чичалбай туруп, киинде чичактап турат, чичкагы тезе кӱбӱзӱнде канду болор, сийген сийдиги база канду-ок болор. Оорый берген ат тым турбас, јантаин киштеп турар, тижин кыјирадар, кезик бирде тезе боду болуп барып, будына албаданып туруп бололбой, јадат. Оору аттын еди тижий берет, тижигинде кӱбӱзӱнде мойны, јарыны, чамыжи, ичи, пее болзо јелди тижийт. Тижиктинг кезиги кату болор (карбункул), кезиги тезе тимжаак болор, Тимжаак тижикти колдын саба-

рыла басканда, сабардын алдында ойдык болуп, орды ылтам түзелбес.

Көк ооругаа алдырган уй мал кажи бирде ат чилеп-ок, узаак оорубай, токтобой өлөт. Еези билбей туруп, инеги кадык деп саап алар, онызына тезе сааган киинде курулгак түжүп, инек мөбрөп, онтоп турар, аниип тура, jerre jигылып, өлөт.

Уй мал удаан оорып болзо, өлөң жиирге, суу ичерге күүни жетпей турар, өлөң чайнабас, сүди тартылып барар, единин изүү 41 градусы ажат (тегинде тезе изүү 38-39 градус болор), кажи бирде оорый берген уйдын ичи көбөр, уй чичалбай туруп, киинде кан-была чичкактап турар, тыныжи уур болор, өлөрдө, тумчугунан, оозынан, көдөннинен кан агар.

Көк оорула оорый берген уйдын мойны, тамагы, еки жарды, ичи, желди тижир-дее болзо, же онызы аттын-дий емес, каажадала болот. Жилкы-ла уй малда андый тижик болгондо, деремненин улузы, оны көрөлө, малды жилан чаккан деп, темей айдып турар.

Көк оору койго жүкканда, койдын ооруп өлөри түргөн болот. Оорый берген койдын еди—сөөгине курулгак кирер, тумчугунан канду көбүк агар кой тижин кырадар.

СССР түш жанында жаткан албатылар койды көптөн азрап турганда, ончо азраган малынан кой-ло малы көк ооруга бастырып кырылат.

Республиканын ортогыла түн жаар жаткан журтарында көк оорудан өлүп кырылат ончо малдан көп жылкы мал, оны еечиде уй мал, уй малды еечиде кой мал кырылат.

Тошту тенгистин жанында көк оорудан ооруп, ак кииктер кырылат.

Көк оорудан чочко-доо ооруп өлөт, же андый болзо каажадала андый оору чочкоо жүгат. Онон ас көк оору иткее жүгат.

Жаланнын агына көк оору база жүгкыдый-ок. Өлөн-дее жиир, ет-тее жиир киик андый ооруга алдырып өлөт.

Учар куш тезе андый ооруга срай алдырбас.

Жугуш оорудын ааи.

Неле кижн жүгуш оорудын ааин билерге, онын бажина чигып, оны-ла тартыжар ааин табарга кичеегидий болзо, көк оору малга-даа кичее-дее көптөн жүгардан, сранай жок болор. Ол тушта албатынын журтына андый коркушту чигым-даа жетпес. Кирип жеткен оорула тартыжардан өскө, оны озолодып, журтыг ичине сранай жуутпас-таа ааин кичееп табарга керек. Андый ааина кижн кичееп жеткенде, көк оору боинын жил-заин кирер журтка-даа кирелбей турар.

Ен озо кичее неле жүгуш оорудын ааин билерге керек болот онын киинде көк—дөө оорудын ааина чигарга кичеегидий. Андый оору кайдан чигып, каниип кичее, малга жүгат, каниип онон емденип аргаланар деп кижн кичееп тапсын. Анчадала андый ооруды журт ичине жуутпас аргазын тапса, жакши болор.

Неле жүгуш ооруды киче-дее, малга-даа алардын единде жүреечи түрү немелер жеттирет. Андый немелердин кезиги кижинин ол емеze малдын единин тыш жанында, терезинде жүрер, кезиги тезе түрү ет—сөөктин ичине кирип, анда жүрер, өзөр.

Андый немелер кижининг-ле малдын терезинде ол емезе едининг ичинде жүрүп, белең кан соруп тойып турганда, аларды темей емес паразит деп адаган. Паразит тегени тезе өскө түрү немеден жип тойып тураачи деп болор.

Анды паразиттардын кезигин—битти, сеерт-кишти, курттий чичке, ол емезе жаламадый жалбак ичегеде жүрер кынаны кандый-даа кизи билер, ненин учун тезе—алар көскө жарт билдиреечи болуп пүткөн.

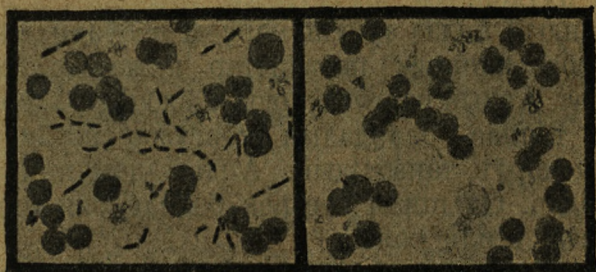
Же андый болзо жүгүш ооруды көбүзінде көскө билдирбес кичинекей паразиттар кижее-лее малга жүктурат. Андый паразиттарды көслө көрүп, сранай көрүп таппас. Жаандадып көргүзөр шилиле-лее аларды көрүп таныгыдый. Андый шилини лупа деп айдар. Ол шили тегерек бололо, эки жанынан онкойгон шили болот.

Андый оок паразиттардын бирүзи кижининг ол емезе малдын терезининг ичине кирип, кычиткаак оору пүдүрер; салжа болот.

Же лупала-даа көрүп, көскө билдирбес оогош паразиттар бар. Андыйларды микроскопто-ло көрзө, кижининг көзүне алар билдирет. Микроскоп ичинде бир кезек тегерек шилилү жөнсөл болот. Оныла ең оогош немени көрүп аайлагыдый. Микроскоп труба болуп едилет, трубазынын ичинде бир кезек тегерек шилилер турат, шилилеринин ортозы тезе ончозы түнөй (№ 3 жүругты көрүгөр).

Микроскопто көргөн неме көп каттап жаанда-лып көрүнөт. Микроскоптын шилилү трубазын солыштырып турар болзо, оогош, көскө көрүнбес немени жүс-тее, мүн-даа, оонон-доо артык жаанда-дып көрүп алгыдый болот.

Андый болгондо ооруга туттурган кижинин-бее малдын-баа канынан ол емеze сўдинен, сийдигинен, чилекеинен, богынан алып микроскопко салганда, јарт кўрўнет кижинин ол емеze малдын оору оогош паразиттррдан ары болды деп. Андый оогош паразиттарды микроб деп адайтан. Микроб тегени греческий сўс. Онызын алтай тилине кўчўрзе, тўрў оогош неме деп айдылар.

1 јуруг. Микробтын пўдўжи.

Јаан ўўредўге турган улус андый ен оок тўрў немелерди бир клеткалу болуп пўткен оок тўрў немелерге тўнейлеп јат, ол емеze бир-ок клеткалу, болуп пўткен, мешке аайлу, јерден ўскўн немее тўнейлеп јат.

Кандый-даа бир југуш оору болзын, ол оорудын, ўскў оорудиинен башка, боинын микробы болот.

Микробтын кеби—пўдўжи јўзўн јўрлў болор: кезиги топ-тоғолок болот (кокк), кезиги тўс бололо, узуну, јооны башка—башка пўткен болор (бактерия ол емеze бацилла), кезиги тезе чичке учук-тий бололо, мыйрык болодылар. Анчадала

јүзүн јүрлү болот бир клетккалу болуп пүтен түрү немелерге түңейлү микробтор (№ 1 јуруг ты көр.).

Микробтордын кезиги кыймыктанып, ары бери алдынан бои идилип јүрет, кезиги тезе кыймыктанбас аайлу.

Андый паразиттар кижинин ол емезе малдын едиге кандый бир боинын тапкан јолыла кирген

2 јуруг. Канның ичинде пүткен көк оорудың түс, чичке пүдүштү микробы.

боинча, белен каннанг ичин, тойып, өзүн туруп, боинанг үзери андый-ок микроб көптөдүп пүдүрет.

Көптөлүп пүдерде, бир микроб еки болуп, үзүлүп ол емезе јарылып көптөлот. Аниипүткен јангы микроб пүдүрет. Көптөлүп өзөри андый болгондо удабайла бир микробтонг тоозы јок микробтор пүдүп өзөт.

Кижинин, малдын едиге пүткен клетканы, канды сооруп, микробтордын кезиги токсин теген корон боинанг чигарат. Андый корон кижинин,

малдын едине өткөн боинча, түрү малды, кижини өлтүрөт.

Кижининг-дее, малдын-даа түрү еди-каны андый микробтор-ла, алардын короны-ла база боинынга ааинча салбай тартыжип турат. Кижининг, мадын единде микробты жип өлтүрер клеткалар бар, токсин корон-ла тартыжип онын кўчин үзерет-кан боинда антитоксин теген неме пүдүрөт. Кижининг, гмадын еди-каны, аниип тартыжа, микробты, онын коронын јенип иер болзо, оорудан жазылар, ичине кирген микробы тезе өлөр. Је боинынг короны-ла јенип, кўчин микроб алар болзо, оны-ла тартыжип јендирген кижини, мал өлөр.

3 јуруг. Микроскоп.

Микроб токтобой өзүп көптөлөр јанду болгондо, оо туттуруп ооруган кижини-бее, малбаа өлгөлөктөнгө озо микробтын кезиги өскө түрү неменин ичине көчүп кирет. Оо үзери микробтын көбүзиге јок неменин-дее үстүне јашинып, узаак өлбөй жүргүдий болот: јерге, өттөккө, балкашка, тозынга тон-өдүккө, јастык, -төжөккө, ат јепселине, абраа је оног-доо өскө көп немее јашинып жүрер ол. Андый немее микроб јашинганда өлүп барган ошкош болуп, кыймыктанбас. Аниип жүре ол узаак чидаир, Је јашингыдый түрү немее-лее туштаза, микроб оо көчүп јашинала, боинынг јангында өзүп, көптөлүп тура барат.

Кандый—даа југуш оорудын ааи мундый болот.

Көк оорудын жүгáры, оны-ла кижинин тартыжар аргазы.

Көк ооруды узан башка микроб пүдүрет. Андый микроб чичке түс пүдүштү (бацилла). Оны көк оорудын бациллазы деп айдаттан.

Микроскоптын алдына салып, андый микробты көргөндө, ол түс, чичке курттий бололо,, кыска сынду болот, бои кыймыктанбас болуп көрүнөт. Андый кемелер көбүзінде бир кезектен үзери боина, илжирмеечилеп, учтары-ла жапшынып калат (2 журугты көрүгөр).

Көк оорудын бациллазы өскө микробтий емес. Онын боинда өлүмгө алдырбай удаан жүрөп аап бар. Онын не-лее бир бациллазынан кезик бирде спора теген неме пүдет.

Онызынын пүдери мундый болот.

Бир бацилладан токтобой еки бацилла пүдүп, алардын өзүн көптөлөри түргөн болуп турганда, бир жерде көптөлүп жуулган бациллалардын кезик бирде азранар курсагы жетпес ой келет. Айдарда кей, анчадала онын кислород теген үлүзи жеткил болзо, база Реомюр термометрдын кемдизиле кемдеген жилуу 12 градустан төмөн болбой, 32 градустан ажира болбозо, түс чичке бацилланын ичинде бек, чоң терелү кичинек тоголок турү неме пүдет. Онызы спора тегени болот. Туйуктап туткан терези жарылып түжеберет, айдарда спора бош бои болот.

Андай споралар түс чичке бацилладан пүдүп чиккан-даа болзо, аларга кеберлөшпес аайлулар. Аларды микроскоптын алдына салып көргөндө, алар оогош, тоголок, жылтыркай аш үрениндий

болуп көрүнөт, түс чичке бацилладан алар артык узаак өлүмгө алдырбай чидаир. Күч изүүден-дее, корон сооктон-доо] алар өлбөйдилер. Оттыг изүүне аларды узаак изитсе-дее, кайнаган казаныг изүү сууна түрчө салза-даа, өлтүрүп аларды болбос. Дезинфекция теген кижинин жазаган короны өскө микробторды өлтүрөт. Споралар тезе оо алдылар-даа болзо, бир срай өлбөйдилер, дезинфекцианы катап-катап едип-лее, аларды тапла өлтүргидий болот. Көк оорудан өлүп жерге көмгөн малдын көк короны жерге өдүп калганда, ол короныг споралары он жылдан ажира жердин кыбынын алдында жадып өлбөйтөндөр деп улус билип тапты.

Чикту, јилу, елбек курсакту жерге споралар кирген боинча, токтобой өзөдилер, өзүт жоондогон спора-заин ордына түс чичке бацилла-ок пүдет, онызы тезе бистинг мунын алдында кучиндап бичигенинче, јарылып, үзери боинаг андый-ок еки бацилла пүдүрүп, көптөлөдилер.

Көк оорудын түс бациллазынан чидалду спора пүдер ааин кичееп шинжилеирге керек, ненин учун тезе—көк оору кижее-де малга-даа көбүзүнде түс бацилладан емес ол спорадан ары југат, бацилла андый емес чидалду болор учун.

Јай тужунда көк оорудан ооруп өлгөн малдын каны, ол емезе сийдиги, богы неге-лее, өтсө, оо көк оорудын споразынын јашпинып југары белен, ненин учун тезе малдын өлөр алдында, онын канында, чилекеинде, сийдик—богында көк оорудын түс бациллазы көптөн пүдүп калган болот.

Ооруган мал өлөр алдында боиныг јүрген-лее јеринде көк оорудын коронын чачип салат: оттоп јүрген јалангында-даа, јүрген јолыда-даа, тур-

ган чеденинде-дее. Андый коронун мал анчадала көп жадып өлгөн жеринде артызат. Ол тушта малдын оозынан, тумчутунан, көдөнүнөн көп кан агып, жерге өдөт.

Өлгөн малды жерге көмүп салганда, кожо жерге көк оорудун споразы терең-дее кирип калза, онын жеткири үзүлгелек болот, ненин учун тезе андый спора чидалду болуп, жердин-дее алдында узаак өлбөс жаңду болгондо, бир канча жылдын бажинда жердин үстүнө чыгып келип, малга каттап жашшынып, боинун коронун оо јуттурат. Францияда жаан үүредүлү Пастер теген бир кижиге болгон. Ол споранын ааин шинжилеп, оны жердин алдынан өрө јер курты алчыгат деп тапты. Андый куртар споралу тобрактан јудуп алып жердин үстүнө чыгып, анда боинун богыла јуткан споразын артызат.

Јердин үстүнө аниип чыгып келген споралар тозынла арлажала өскөн өлөңө јашшынып калат. Ол өлөңди мал келип јизеле, көк оору ол малга јашшинган болор.

Азында көк оорудан өлгөн малды көмгөн јерден келип оттогон мал ол ок оорула оорый-берет, јанында јүргөн мал тезе алдырбайт деп улус болгооп билди.

Мунын учун көк оорудан өлгөн малдын сөгин јуар јер бар болзо, оны јил-заин айландыра чедендеп турар учурлу. Андый оорудан өлгөн малдын сөгин башка—башка јерде көмгөн болзо андый јерлерди база туйуктап чедендеп салар-ок керек, андый јерге мал баспагыдый, онын өлөңин оттопогыдый един.

Анчадала быжулаап чеберленер керек өлгөн малды јуукада ол емезе суунун куйунда көмгөн

болзо. Жаскыда суу кирүүдө андый жер жемирилип тобрагы, кумагы суула төмөн агат. Айдарда ол кумак—тобракла кожо көк оорудын споразы—даа агып, жер-заин жайлар.

Онон өскө көк оорудын жыл-заин чигатан журтун ичинде сас жери бар болзо, онызынын суун кедери агызып, жерин кургадып аларга кичеезе, жакши ненин учун тезе андый жерге жайгыда көк оорудын споразы тушкенде, онызынан өдүп түс бүдүштү бациллалар пүдет, аларынан тезе үзери тозы жок жаңы споралар пүдер. Жут болуп суу киргенде, састын ичинде пүткен корон суула кожо ыраак туураа жерге жайлат.

Жер куртынан өскө көк ооруду көгүүн, томон, бөкөнөк-тий мал тиштеир чумындар чачип жүгтурат. Андый немелер оорулу ол емезе өлүп брааткан малдын канынан сооруп алып, ыраак тарап учадылар. Анчадала алар комытту, ол емезе еерлү жолдын ичиле брааткан атты некеп, оны ыраак узадып учадылар. Кадык малдын үстүне конгон боинча, алар малды тиштеп, терезине боинын чагагын терен сайадылар, чагагында тезе алдында тиштеген оорулу малдын каныла кожо. Көк оорудын бацилла короны жашшынып калган болот. Айдарда алар кадык малга көк ооруду сайып, кезип жүгтырадылар, Тиштеген ордында малдын терезинде тижик пүдет. Андый тижик көк оорулу малда-даа болот.

Же алантылу—даа болуп угулза, көк ооруду малдан малга, кижиден кижее ончодон көп улус бои чачип жүгтуратан болуп—тир. Андый болзо улустын аниип еткени алардын билинбезинен, чеберленбезинен ары болот. Көк оорудын ааин—даа, оору жеткенде онон аргаланарын—даа билбес

кижи, ол ооруды ўзўп токтодордын ордына, оны журтын ичинде там ары тарадып тыгыдып жат.

Кۆк оорудан өлгөн малдын сөгин жууганда улус көбўзинде чеберленер тегенин, санаазына албай-тандар: сөгти жерге көмөрдө, чала була-ла көмөр, көмөр јерин талдабас, болгон-ло јерде көмөр, кезик бирде малды онын јадып өлгөн—ок јеринде көмөр, онызы јалан-ба, кыра-ба, јолдын ичи-бе, суудын јаказы-бы, жууканын түби-бе болзын—ошкоч, оо көмўп салар.

Озогыда емес јангыда мундый неме болды. Ыраак јердеги деремнелердин бичик билбес, карангуйда оттурган улусы азраган малынын көбўзўн, көк ооруга кырдыра-ла, езенде ол оору журтын ичине каттап кирбегидий едип өлгөн малын чеденин, кажаанын ичинде ол емезе онын ежигинде көмўп турды, оо ўзери түрў мыйдан ол емезе иштег таарга сугуп булайгеле өлгөн малла кожо, көмўп турдылар. Онызы коркушту југуш ооруды буурсадып берў бергени болды.

Билбес улустын кезиги онон—до јаман кылынат: көк оорудан өлгөн малдын сөгин агын суудын ол емезе көлдин ичине кидире таштаир, агаптын, састын ичине акелип көмбөй таштап салар, ал емезе кедери кижі јўрбес жерге тартып акелеле көмбөй—ок таштап салар. Онызын ит, куш, бөрў јип, единенг ўзе тартып, јер—заин тажип чачип салар. Аниип кылынган улус боинынг еткенин сананып—таа етсе, алардын аниип кылынганынан ел јонго једер јеткерди билинбей турадылар.

Аниип еткенинен тезе не јеткер болоры јарт билдирет.

Көк оорудан өлгөн малдын сөгин жерге жакши терен көмүп салганда, анда онын түс бүдүштү микробынан спора чыгып пүтпес, ненин учун тезе андый немее чыгып пүдгерге, өзөргө кей, керек болот, кеи тезе сөгте жок-тоо, жерди өткүрө оо өдүп-тее кирбес. Же өлгөн малды көмөр жерине жетре сүрееткенде, ол емезе чеберленбей чанакту, абралу тартканда, онын оозынан, тумчугунан, көдөнине ол тушта, жантаин көптөн агаттан кан жерге агып түжет. Айдарда канын ичиндеги көк оорудын тозы жок түс бациллазы жерге түшкөн боинча боинан узаак өлбөс споралар пүдүрөт.

Мунын учун көк оорудан өлгөн малды саадабай, бачимдап жерге терен көмүп салар керек. Көмгөндө жерди еки метр, (үч аршин-ча) казып көмөр учурлу. Жадып өлгөн малдын алдындагы тобракты ордынан казып алала база жолой кан агып өткөн тобракты жууп алала, малдын сөгиле кожо көмүп-ок салар учурлу.

Малдын сөгин, көмөргө тартып алып барарда, жолой жерге кан агып түшпегидий едип чеберленер керек. Онызын мунип пүдүрэр. Туйук каирчакту абра жок болзо, еки таардын ичине кургак кумактан ол емезе тобрактан салала, онызын малдын бажина-ла көдөнине жаба тагып салар, кан агып таардын ичиндеги кумакка, тобракка кирип, өткүдий болзын. Малды көмөрдө, ол таарларын чечпей кожо көмүп салар.

Көк оорудан өлгөн малдын сөгин өртөйгеле, жадып өлгөн жерине-дее от салып одурза жакши. Кезик жерде көк орудун эпозоотия малда болгондо, аразында аниип едеттен болгон. Кандый бир жерде малдын сөгин өртөп бололбозо, мал емчизынын көргүзүп жараткан жерине ол емезе

мал көмөтөн жерге оны чеберленип тартып жетти-ре-ле, саадабай жерге терең көмүп салар учурлу. Малдын жадып өлгөн жерине тезе мал емчизинин башкарып айтканынча дезинфекция аайлу суйук немедег уруп салар учурлу.

Андый ок дезинфекция пүдүрүп салар керек малдын сөгин салган абранын ичи-ле тышты жанына, база малдын жепселине-ле онын жанында жаба жаткан ончо немее.

Көк оорудан ооруп, мал чеденин ичинде өлгөн болзо, ол чеденин ичиндеги өтөкти алдында жаткан тобрагы-ла кожо казып жууп алып, мал көмөтөн жерге тартып барып, анда отко өртөп салала, күлүн жердин үстүндө артыспай, ороо көмүп салар керек.

СССР ичинде көк оорула тартыжары аайлу иш болзын тегенде, не-лее гражданин кижее пу беш учурды көксине салынып билерге керек:

1) Азраган малдын кажи бирүзи кенетиин, анчадала жай тужунда, өлүп барза, ол емезе малга көк оорудий оору кирди деп еези ереентизе, оны жуугундагы мал емчизине саадабай угузар учурлу;

2) Мал емчизы келгинче малы көк орулу деп ереетиген аилдын бир-дее малын не-дее болзо чедененг кедери жалаңа чигарбас, өскө малга кош-пос, ол аилдын кадык малын оорулу малдан айрыйгеле, өскө чеденге сугып салар учурлу;

3) Мал көк оорудан өлди деп ереетизе, жай тужунда онын үстүне көгүн, томонок конбозын деп, үстүн жекенле, ол емезе саламла, агаштын пүрүле жаап салар; мал емчизы келгинче, сөгти ит, чочко жип, үзе тартып сүреетпезин деп, оны каруулдап турар учурлу;

4) Мал көк оорудан ооруй берди деп еези ереетизе, ол малды өлтүрүп, един жибес; көк оору-

дын эпизотия тужунда тезе јуртын ичинде кадык-таа болуп көрүнгөн малды мал емчизине өлтүрүп жибес, ооруды өскө јуртын малына југтурбас етип, мал емчизинен јөп албайнча малды кедери јуртка айдап сатпас учурлу;

5) Мал кенетин өлгөн болзо, анчадала көк оорудан өлди деп улус ереетизе, мал емчизинен јөп чиккынча андый малдын терезин качан—даа сойбос учурлу.

Улустын кезиги көк ооруга алдырган малын бои емдеп јазарга кичееп јат. Емдегенде јүзүн емле емдейтендер: тижиген јерин колла јижар, отко кызыткан темир салып, тижикти, изидер, ол емезе бычакла онызын јара кезер. Је аниип емдегени малга туза јеттирердин ордына јаман јеттирет. Анчадала тижикти изү, темирле изидери, оны јара кезери јаман колор. Тижикти јара кескенде, оноң кан агып түжет. Ол канда тезе көк оорудын бациллазы толо болгондо, онызы канла јерге агып түжеле, боинын коронын јердин үстүне чачип југтурат.

Көк оорула тартыжатан иште ең јаан иш оорыйберген малды емдеп јазары емес болот, је андый оору кадык малга југпагыдый, мал оо алдырбагыдый болзын деп, оорудан озолодын малды белендеп салары ең јаан иш болот. Онызы тезе түрү малдын едиканына југуш оорудын короны канча-да југуп кирзе, мал оо алдырбагыдый болзын деп, малды озолодыш белендейтенин ааи ол болот. Малдын еди—канын аниип белендеп салганда, малды көк оорудын короны југкан јаланга—даа откорзо, кем-јок.

Малдын единин ичине вакцина тегеи неме салып, оныла малды југуш оорудан аргалаир.

Көк оорудан коорып, кадык малга вакцина салары.

Кижде-ле малда жүзүн жүрлү оору пүдүретен башка-башка аайлу микробторды тапкан жаан үүредүлү улус ол-ок микробторды өскүрүп көптөдөр ааин тапты. Өскүрүп көптөдөрдө тезе ерлендий, чичкандий оок тынду немелердин единде емес, башка-башка ааинча жазаган еттин минине, сүтке же ошон-доо өскө немее салып, микробторды өскүрүп көптөдөдилер.

Андый сөлүзіндү немее көк оорудын түс бациллазын салганда, онызы анда жакши өзүп тоозы көптөлүп турар. Микроскоп салып көргөндө онызы көскө жарт билдирет. Айдарда үүредү ааинча өскөрүп алган (культура) көк оорудын бациллазы пүдет.

Кижинин аниип жазап өскүрген көк оорудын бациллазын малга-даа кижее-дее жүгтурар. Же андый болзо ол-ок бацилланын кезигинин күчүн астадып иип, аларды кижинин ол емезе малдын едине жүктурза андый кижки мал едине бацилланы алган боинча, көк ооруга узаак алдырбай турат. Кижинин аниип еткени малды көк оорудан коорып турат.

Малды көк ооруга алдырбас едерин жаан үүредүлү улус муниип тапты.

Жугуш оору жүгтурар микробтор башка-башка чидалду болот. Алардын кезиги кижее ол емезе малга жапшинган-ла боинча аларга өлүш жеттиредилер, кезигинин тезе чидалы жетпес болуп, түрү неменин едине жапшинза-даа, онызы жүгкан оорула тартыжип, онын күчин жегеле, оорудан жазыла берет.

Микробтордын андый ааин шинжилеп, ең озо тапты Англияда јаткан Дженнер теген јаан үүредүлү кижн. Кижининг кеен ооружынын пүткен ааин шинжилеп жүрүп, кеен кижидең уйга көчүп југат деп Дженнер тапты. Кеен уйга југканда, уйдын јелдинде чыгып көрүнөтөн болуптир. Је кеен үзери уйдан келип, алдында кеен оорула оорубаган кижее југса, андый кижн југкан оорудан ооруир-дее болзо, је тын оорубайт, онын киинде тезе јаан-даа кучтү кеен оо југса, ол кижн кеенге јердес алдырбас болот деп, Дженнер билип тапты.

Уйдан алып, кеенди кижининг еднне салып југтугар ааин дженеризация деп, Дженнердын адыла адаган. Андый аайды база вакцинация деп айдар (латинский тилле вакка деп айтканы уй тегени болор).

Францияда јаткан јаан үүредүлү Пастер теген улу кижн кижининг табынча јазап өскүрөтөн көк оорудын түс бациллазын шинжилеп, алардын күчүн астадар ааин тапты. Аниин кучи чыгып уйдагаган бацилладан (вакцинадан) алып, Пастер оны малга салып ченеди, мал көк ооруга алдырбагыдый болзын деп, малды корулаирга ол кичеенди. Онын аниин кичеенгенин учи аайлу болды. Кучи чыгып уйдагаган көк оорудын бациллазын малга саларда, андый мал киинде, оо көк оору келип југканда оо алдырбас болды. Удаан болуп андый малга көк оорудын јаан кучтү бациллазын-даа салып југтурарда, онызы малга југпас аайлу болды. Је ол-ок бацилланы алдында вакцина салып белендебеген малга саларда, мал оорууп, токтобойло өлүп турды.

Өткөн XIX век (чактын) 80 јилдарында малды көк оорудан корулап, малга вакцина салары ен озо Францияда башталды. 80 јилдардын учинда тезе Россиянын—даа ичинде малга ол-ок ааинча вакцина салып, малды, көк оорудан коорулаир болды. Орус јеринде ол тушта јаан үүредүлү еки профессор киж и болгон — Ценковский-ле Лянге. Олор екү өскүрүп алган көк оорудын бациллазынын күчүн астадып уйдаиір башка-башка аай таап, онон вакциназын пүдүрүп алдылар. Ценковский Харьковте јадып иштеген, Лянге тезе Казаньда.

Емдиги тушта малды көк оорудан корулап СССР ичинде Харьковский-дее Казанский-дее вакциналар малга салылат. Ол еки вакцинанын кажизы-даа бирүзи еки аайлу болот. Вакцинанын бирүзи күчи көп чигып уйдаган бацилладан пүдет, база бирүзи тезе кучи чала чигып уйда-галак бацилладан пүткен болот. Ем малга саларда ол еки вакцинанын екүлезин салар. Озо баштап-кызын, чала күчтү, вакцинаны салар. Онызы малдын едине салылган боинча, малды јаан кучтү вакцинаны салдырарга белендеп турат. Аниип малдын един озолоп белендеп салбай, оо јаан күчтү вакцина салза, мал оо чидабас, тын оорыир, кажи бирде көк оору јүгкан ошкош, андый вак-цинадан мал өлөр—дөө.

Күчи кичинек вакцинаны салган киинде, 10—13 конуп малга јаан күчтү вакцина салар. Му-нын киинде еки недеде кирелү өи ерткенде-ле малдын еди—каны көк ооруга алдырбас (имму-нитеттү) болот.

Күчи јаан вакцинаны малга салганда, мал онон ары тын оорыгыдый-даа болзо, је ончозы оорубас,

кажи бирүзи-ле ооруйр, айла јилкы-ла мал ооруир. Ооруп өлөри тезе ошон-доо ас болот—1000 јилкы малдан 3—4 ле мал өлөт, 1000 уй малдан өлзө бир-ле уй өлөр.

Вакцина салган малгаа көк оору бир јил кирелү југпас болот, кезик малга јил јетпей, кезигине тезе јил ажира-даа југпас болот.

Вакцинаны алып, бактериологический лабораторияда пүдүрөтөн. Андый лабораторияда бир кезек азраган јүзүн јүрлү тындулар турат. Анда алардын едиге узаак көк оорудын түрү бациллазын салып, онызын салган—заин јаандадып салып турар. Айдарда тынду неменин едиге—канын ол корондо аниип үүредип салганда, онызы југуш көк ооруга сраңай алдырбас болот. Аниип белендеген малдын бирүзине 100 жоон мал өлтүргидий коронды-даа салза, оору југпас, андый малды өлтүрүп болбос. Аниип корон југтуруп азраган малдын канынан ол лабораторияда сарзу алып едетен. Ол сарзу тезе көк ооруга алдырган малга, кижее аайлу ем болот. Лабораторияда туруп корон салып југтурган малдын канында көк оорудан коорулаир неме пүдет, онызын малдын каныла кожо алып, көк ооруга алдырган кижее ол емезе малга салганда, ол едиге кирип, көк оорула тарты-жарга болујип, малды, кижини оорудан јазып иет.

Каннын андый сарзузын ем едип, оорый берген кижинин, малдын терезинин алдына, ол емезе едигин кан јуулар јерине инеле сайып кидирер. Көк оорудан мал оорый берген јерде кадык малды андый оорудан коорулап, оло-к, сарзудан малга салып кидирер. Је андый болзо ол сарзу малды көп болзо үч-ле кеделе кирелү көк оорудан коорулайт. Мал ошон узаак көк ооруга алдыр-

багыдый болзын тегенде, онын терезинин алдына сарзула кожо екинчизинде салатан кўчи жаан вакцинаны кидирип салар. Вакцинаны аниип салары артык аайлу болот, ненин учун тезе вакцина еки каттап салылбай, 10—13 кўннинг өдөрин-дее сакубай, сарзула кожо бир срай салылат. Айла аниип еткенде малдын еди—каны еки недеден озо тыгып, көк ооруга алдырбас болуп барат.

Кижн көк оорудан ооруйры.

Көк оору кижее жүгүп, кижн онон ооруйр-дее болзо, же малчилеп көп алдырып оорубайтан. Андый-даа болзо СССР ичинде жаткан албаты андый ооруга база алдырат-ок, онон база өлөттө. 1903 жылдан 1913 жылга жетре жыл-заин Россиянын ичинде 5—15 мўн кижн көк ооруга алдырып ооруп турды. Ол ооруган улустаң больницаларда жыл-заин 2½ мун кижиден жадып емденди. Жадып емденген улустаң тезе жыл-заин 350 кирелү кижн өлди.

Кижее ол оору жүгканда, кату болчок тижик (карбункул) болуп еднне чыгып билдирер. Кижнн еднне көк оору жүгкан кийнде 1½ кўн болуп, кезик бирде онон-доо оройтып карбункул пүдер, пүдерде тезе көк оорудын бацилла короны-ла жапшинган жернде чыгып пүдер. Карбункул болчок тижик бололо, ортозында кичине бир чибирткилү болот, онызынын бажи тезе көмүрдий кара болор. Көк оорудын тижигинин ортозы андый кара башту болордо, ол тижикти карбункул—көмүр өндү—деп адаган. (Латинский тил-ле көмүрди карбункулүс деп айдар).

илет. Анда тезе мал оны јиттап, ооружын боина југтурат. Тере садылган киинде тере тубтайтан, ол емезе тере илейтен заводкоо барат, онын спора—корон өткөн түгү, жалы, куйругынын кылы тезе өскө заводко барат. Көк оорудан өлгөн малдын терезин дубтаганда, илеегенде кезик бирде кижин онын коронун боина југтуруп, көк оорудан ооруйберет. Качан-даа болзо тере тубтап, илееп иштегенде, улус тере јунуп јибиткен кирлү сууды төгүп, јуугунда аккан сууга ол емезе көлгө агызып кидирет, јанында андый суу јок болзо јаллангын ичине төгөр. Айдарда төгкөн суудын короны суудын ичинче, јердин үстүнчө јайлып, суу ичкен, јердин өлонин јиген малга каттап кирет.

Малдын заводто иштеп јазаган терезинен тон, бөрүк едилет, түгү—кылынан киис, киис өдүк, щеткадый көп неме едилет. Көк оорудын спора-короны бек болуп, узаак өлбөс болгондо, тере—ден, түктен, кылдан ончо ол едилген неме едилгенин-дее киинде кижее көк ооруды југтурар күчүн јолголтпойт.

Кижее көк оору ол ааинча југатаны база көп, каттап газетке бичилип, табыжи јарлалды. 1904-1905 јилдарда Россия Японияла јуулажарда казанын берген јангы тере тон кийген черү улустан 427 солдат көк оорудан ооруды. Айдарда ол оорудын бажина чигып шинжилеирде, солдаттардын кийген тондоры, бөрүктери көк оорудан өлгөн койдын терезинен көктөлгөн болуп — тир.

Тере, түк жаап иштеп турган улустын кажи бирүзи көк оорудан оорый берди деп газетте дамзайн бичилип үгулат.

Көк оору кижинин ичине кирип југары каајадан болот. Кажи бирде газетте Бичилип угулат, туйук үйдин ичинде малдын түгүн, кылын арчип, ылгаарып турган кижі көк оорудан оорый берди деп. Кижі андый иш иштегенде, кылдан, түктөн тозын чигат, ол тозын-ла кожо түктин, кылдын ичинен оо југкан көк оорудын спора-короны чигат. Анда туруп иштеген кижі ол тозынды боина кидире тынат, айдарда корон өткөн тозын кижинин ичине кирип, коронын југтурат. Корон аниип југканда, кижинин ең озо өпкөзи ооруир. Је кижинин кей тынар өпкөзи оорый бергенде, кижі жазылбас, өлөр.

Көк оорудан оорый берген малды өлтүрүп един јигенде оорузынын короны кижинин ичине кирип, кижинин ичи кардын југтурат.

Малдын терезин сойып, сөгин јерге көмүп, колын југкан каннан, кирден арчип јунбай туруп, кижі боина өлгөн малдын оорузын југтурат. Көп јерде еш неме билбес улус емди-дее ооруган малды бои емдеп, малдын карбункүл тижигин јара кезип, канын, иринин јерге агызат. Аниип едип, ол каннын, иринин ичиндеги коронды боина-ок југтурат. Оорузынан бои жазылгыдый мал карбункүл тижигин јара кеспезе-дее жазылар, тижиктин јара кезип агыскан ирини тезе јерге агала, тижик кезип, мал емдеп турган кижинин тон өдүгүне өдөт, онон ары кижинин едине-дее југат.

Мал тиштейтен көгүн, томонок кижини-дее тиштейт. Айдарда андый неме көк ооруды малдан кижее база југтургыдый болот, Көк оорудын эпизоотия тужунда көгүн, томонок кижинин един кайда тиштезеле, анда көк оорудын карбункүлү чигып көрүнөт деп улус болгооп алды.

Кижее анчадала коркушту болор кижинин мойнында ол емезе жүзүндө чиккан карбункүл. Оз тушта оорудын короны кижинин едине текши жаилат. Андый карбункүл кижинин пудында ол емезе колында пүтсе, кижидеменбей-дее, алдынан бои жазылып турат. Же андый-даа болзо көк оорудын карбункүл кижинин едінде кайда-даа чикса, кижиде саадабай емчи кижее келип көрүнзиде. Емчиде көрүп, аргазын табар: ем берип емдеир, ол емес болзо кижинин едине көк ооруду үзер сарзу кидирер. Андый сарзу тезе көп каттап улусты көк оорудан өлөр өлүминен айрып алды.

Иис. М. 1455
